

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота

(магістра)

з теми: **«ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ФУНКЦІОНУВАННЯ,
ПОБУТ, СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ»**

Виконала: студентка II курсу магістратури
групи Ist1-M21z
спеціальності 014 Середня освітня (Історія)

Слободюк Ірина Василівна

Керівник: **Олійник С.В.**,
кандидат історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	13
1.3. Методологічні основи дослідження.....	15
РОЗДІЛ II. ВИНИКНЕННЯ ТА СТРУКТУРА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ.....	18
2.1. Передумови та причини виникнення військових поселень	18
2.2. Територіальне розміщення та контингент військових поселень в Україні	25
2.3. Структура військового поселення.....	30
2.4. Ліквідація військових поселень	37
РОЗДІЛ III. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ	44
3.1. Аграрне виробництво у поселеннях.....	44
3.2. Фінансова сфера.....	51
3.3. Інфраструктура та будівництво	55
3.4. Торгівля, ремесло і промисли	59
РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНА СФЕРА У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПОСЕЛЕНЬ	66
4.1. Медицина та охорона здоров'я	66
4.2. Освіта	70
4.3 Релігійне життя у поселеннях.....	75
4.4. Соціальні конфлікти і повстання у військових поселеннях.....	79
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91

ВСТУП

Актуальність. У XIX ст. на території Наддніпрянської України проходили важливі процеси, котрі були складовою модернізації Російській імперії, і першочергово стосувалися військової справи. Проте проходили вони, на відміну від Європи, в деспотичному дусі. Сам процес модернізації був об'єктивно необхідним і ніяк не гальмувався владою, а лише набирив специфічної форми. Наддніпрянщина опинилася у фарватері цієї модернізаційної політики. Одним із її проявів стало запровадження військових поселень. На перший погляд, це був крок, направлений на здешевлення утримання армії і зменшення бюджетних витрат. Насправді, поселення мали виконувати куди важливіші ролі, а саме забезпечувати тилову базу імператорської армії, а також замінити уже неефективну рекрутську систему, підготувати військовий резерв, при цьому не відриваючи потенційних солдат від господарства і родин. Однак, це був також прояв «дисциплінарної політики», направлений на формування армійського порядку у господарському житті, підвищення ефективності господарства

Оцінка існування військових поселень завжди була діаметрально протилежною і залежала від поглядів різних авторів. У Російській імперії поселення стали синонімом деспотизму і головним виявом «аракчєєвщини» – жорсткого солдатського правління, придушення свободи і волі людини. У радянський період військові поселення вважалися прикладом класової боротьби і придушення селянства, велику увагу радянські дослідники приділяли випадкам повстань і непокори серед поселенців. Господарський аспект поселень кавалерії, що знаходились в Україні, був мало досліджений до недавнього часу. Необхідним сьогодні є переосмислення і переоцінка старих поглядів на поселенську систему, об'єктивний і всебічний аналіз цієї проблематики. Саме цим пояснюється актуальність вибраної теми дослідження.

Об'єкт дослідження: військова організація Російської імперії у XIX ст.

Предмет дослідження: еволюція структури, господарський устрій, економічне і соціальне повсякдення у військових поселеннях на території України в XIX ст.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період з 1817 р. по 1867 р. Нижня межа пояснюється початком запровадження системи військових поселень у Російській імперії. Верхня межа – остаточною ліквідацією поселенської системи.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Наддніпрянської України, а саме Слобідську Україну, Новоросійське генерал-губернаторство і Правобережжя – території, де були запроваджені військові поселення.

Мета роботи: на основі опрацьованої наукової літератури і використаної джерельної бази комплексно і всебічно дослідити історію, структуру і функціонування військових поселень на території сучасної України, а саме Слобідського, Новоросійського і Києво-Подільського військових поселень впродовж XIX ст. Відповідно для реалізації мети, нами поставлені наступні **завдання:**

- проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної теми та наявну джерельну базу;

- визначити передумови і причини формування системи військових поселень;

- з'ясувати еволюцію структури управління і господарства військового поселення;

- дослідити причини ліквідації поселенської системи;

- простежити господарське життя у військових поселеннях: розвиток аграрного виробництва, стан ремесл і промисловості, підприємницьку і торгову діяльність поселенців, будівництва та інфраструктури у поселеннях;

- охарактеризувати розвиток соціальної сфери у поселеннях, а саме: розвиток освіти і медицини, релігійне життя поселенців;

- окреслити основні причини соціальних конфліктів і повстань у військових поселеннях.

Методологічні засади магістерської роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності та всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Елементи наукової новизни в роботі виявляються у комплексному дослідженні військових поселень, не тільки їх воєнно-політичного, а й господарського і соціокультурного значення для української історії.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що поданий у ній матеріал може бути використаний студентами при підготовці до семінарських занять, при написанні наукових публікацій, курсових і дипломних робіт; викладачами при підготовці до лекцій з історії України або для написання наукових статей; вчителями історії, при підготовці до уроків з історії України у якості додаткового матеріалу, а також всіма, хто цікавиться історією України і військової історією взагалі.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України 30 листопада 2022 р. Окремі положення були апробовані на II-й міжнародній студентській конференції «Формування сучасної науки: методика і практик», що проходила у Вінниці 4 листопада 2022 р.

Публікації. З теми дослідження здійснено одну наукову публікацію на тему «Соціальні конфлікти у військових поселеннях кавалерії на території України», вміщену у збірнику матеріалів конференції «Формування сучасної науки: методика і практик» у 2022 р.

Структура роботи складається зі вступу, 4 розділів і 15 підрозділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, котрий нараховує 111 позицій.

ВИСНОВКИ

Тематика військових поселень ще в імперський період стає об'єктом дослідження окремих авторів, котрі аналізують поселення, як складову частину політики імператорів. У радянський час найбільшу увагу приділяли господарській частині військових поселень і соціальній боротьбі, повстанням. Лише у пострадянський період починається комплексне дослідження феномену військових поселень. У XXI ст. виходить декілька монографій і дисертацій українських дослідників, присвячених цій тематиці. В цілому, військові поселення добре представлені в українській і зарубіжній історіографії. Доволі широкою і чисельною є джерельна база дослідження, куди відносяться нормативно-правові акти, окремі документи і матеріали, спогади сучасників, листи і кореспонденція.

Утворення військових поселень в Російській імперії розпочалося за Олександра I, хоч перші проекти намагався реалізувати його батько, імператор Павло I. Це було складовою політики централізації і модернізації Імперії. Усі військові поселення розділися за родами військ на піхотні, кавалерійські і адміралтейські. В Україні були запроваджені кавалерійські та адміралтейські поселення. Вони засновувались на базі наявних козацьких частин, зокрема Бузького козацького війська. Як правило, до військових поселень приписували заможних господарів, що належали до державних селян, оскільки вони мали достатнє господарство, аби утримувати солдат і коней. Окремо були запроваджені поселення у Слобідській Україні, Новоросійському краю та Правобережній Україні. До поселень були зараховані кірасирські та уланські дивізії.

У 1817-1830 рр. триває формування системи військових поселень, їх організаційної структури. Спочатку поселення не мали окремої структури і командування, усіма справами займався особисто граф О. Аракчєєв, призначений відповідальним за утворення поселень. Згодом, утворюється окреме Управління військовими поселеннями. Вони отримують власний

бюджет і дотації із казни. Основна мета запровадження поселень – зменшити витрати Імперії на військо. Окрім того, важливу роль відігравала майбутня військова реформа, котра передбачала відміну рекрутської повинності і заміну її на загальну військову повинність, але зробити це можна було шляхом руйнування старої станової системи і кріпацтва. Першим кроком до цього було перетворення державних селян і частково поміщицьких на військових поселенців. Вони мали становити військовий резерв царської армії, а водночас – її тилову базу. У перші десятиліття така система дійсно працювала і давала гарні результати. Військові поселення показали свої переваги під час Російської-турецької війни 1828-1829 рр. придушення Польського повстання 1830 р. та Кавказької війни. Але під час Кримської війни, військові поселення уже не могли забезпечувати величезну імператорську армію і показали свою неефективність. Це стало причиною їх відміни у другій половині XIX ст. Попри це, поселення усе ж зіграли свою соціальну роль у процесі модернізації.

У структурному відношенні, усіх військові поселення розділялися на окремі поселенські округи, на чолі із начальниками. Але уся ця система підпорядковувалась військовому міністерству. Особливістю управління поселеннями було в тому, що воно поєднувало не лише військову, але й господарську владу. Керівництво поселень займалося активною економічною діяльністю і веденням господарства. Але у цьому була її слабкість, оскільки далеко не кожен офіцер був вправним господарником і економним управителем. Кожна поселенська дивізія поділялась на полки, а ті в свою чергу на окремі кавалерійські ескадрони. В кожному полку нараховувалося 6 діючих, 3 резервних і 3 поселенських ескадрони. Тобто, на кожного поселенця приходився 1 поселений солдат.

Військові поселенці звільнялися від військової служби, а села і міста, приписані до поселенських округів, від рекрутської повинності. Вони звільнялися від багатьох податків і зборів, отримували певну автономію у господарському житті. Але негативним фактом була регламентація усіх

сторін життя з-боку армійського командування. Але навіть незважаючи на це, певна централізація і дисципліна дала позитивні результати, оскільки загальний розвиток господарства сильно зріс, постійно зростали об'єми аграрного виробництва, промисловості і ремесла, зростали торгові обороти. Загалом, господарська система військових поселень була навіть ефективнішою за поміщицьку і державну. Найбільший успіх простежується у розвитку інфраструктури і будівництва.

У соціальній сфері, військові поселення також відзначалися централізацією. Були налагоджені ефективні служби освіти і медицини. Усіх працездатних дітей зараховували до кантоністів, які навчалися в окремих школах з військовою дисципліною, а по їх закінченню могли навіть отримати офіцерське звання. Медична служба у поселеннях сильно скоротила смертність серед місцевих мешканців і відіграла велику роль у введенні санітарно-гігієнічних норм. У військових поселеннях було також унормовано релігійне життя, хоча й переведення духовенства на військове положення виклало у багатьох роздратування. Загалом, церква відігравала скоріше контролюючу та ідеологічну функцію, забезпечуючи лояльність поселенців щодо влади.

Однак попри деякі позитивні аспекти, залишався один негативний – насильницьке переведення багатьох вільних господарів у стан поселенців, зобов'язання годувати солдат і коней, платити податки у поселенський бюджет, віддавати частину урожаю, виконувати накази командування і бути присутніми на військових оглядах. Особливе обурення демонстрували колишні козаки, перетворені на улан і кірасирів і зараховані у поселенці. Не бажаючи миритись із такою долею, вони постійно здійснювали акти непокори, втікали на Дон і Кубань, за Дунай і на Кавказ. Піднімали чисельні повстання, зокрема у Чугуєві, Шебелинці та інших поселеннях. Відміна військових поселень навіть стала одним із пунктів вимог декабристів, серед яких багато служили офіцерами у поселеннях і бачили важке життя солдат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Александров Г. Н. Заметка о бывших военных поселениях. *Русский архив*. 1873. Кн. 2. № 7–12. С. 1716–1722.
2. Брадке Е. Ф. Автобиографические записки. *Аракчеев и военные поселения. Воспоминания современников*. Москва: Образование, 1908. С. 99–123.
3. Верещагин Г.А. Материалы по истории бунтов в военных поселениях при Александре I. *Дела и дни*, 1922. Кн. 3. С. 148-165
4. Высочайше утвержденное образование Департамента Военных Поселений. *ПСЗРИ*. II. СПб., 1844. Т. XVIII. Отделение первое. 1843. № 16863. С. 330–339.
5. Высочайше утвержденное положение о новом устройстве военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ*. II. СПб., 1858. Т. XXXII. Отделение первое. 1857. № 31920. С. 471–493.
6. Высочайше утвержденное положение о фельдшерских школах при военных госпиталях. *ПСЗРИ*. II. СПб., 1839. Т. XIII. Отделение второе. 1839. № 11143. С. 299–304.
7. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний. *ПСЗРИ*. II. СПб., 1841. Т. XV. Отделение первое. 1840. № 13244. С. 119–129.
8. Высочайше утвержденные правила для посева и продажи пшеницы и льна в кавалерийских округах военного поселения. *ПСЗРИ*. II. СПб., 1850. Т. XXIV. Отделение первое. 1849. № 23102. С. 162–164.
9. Европеус И. И. Воспоминания о службе в военном поселении и отношениях к графу Аракчееву. *Русская старина*. 1872. № 4. С. 225–242.
10. Европеус И. И. Воспоминания о службе в военном поселении и отношениях к графу Аракчееву. *Русская старина*. 1872. № 11. С. 547–558.

11. Записки заключающие в себе сведения, собранные по повелению блаженной памяти государя императора Павла I о начале регулярного войска о военных поселениях и военных школах в России. СПб.: Типография Карла Крайя, 1830. 93 с.
12. Из записок сенатора А.Я. Стороженка. Военное поселение кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях. *Киевская старина*. 1884. № 11. С. 447-477.
13. Липранди И. Исторические замечания. Русский архив. 1866. № 7. С. 1031–1046.
14. Мартос А. И. Записки инженерного офицера. Военные поселения. Служба при графе Аракчееве. Русский архив. 1893. № 8. С. 449–542.
15. О допущении военных поселян к подрядам. *ПСЗРИ. II*. СПб., 1830. Т. 3. 1828. № 1975. С. 455–456.
16. О доходах и расходах городов военного ведомства. *ПСЗРИ. II*. – СПб., 1846. Т. 20. 1845. Отд. 1. № 19111. С. 465–467.
17. О духовенстве и церковном причте округов военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. II*. СПб., 1855. Т. 29. 1854. Отд. 1. № 27917. С. 177–178.
18. О комплектовании кирасирских полков. *ПСЗРИ. I*. СПб., 1830. Т. 35. 1818. № 27561. С. 596–597.
19. О наделению землею отставных нижних чинов, проживающих в селениях южных поселений. *ПСЗРИ. II*. СПб., 1866. Т. XXXVIII. Отделение первое. 1863. № 39336. С. 196.
20. О назначении некоторых казенных селений в губернии для военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. I*. СПб., 1830. Т. 34. 1817. № 26772. С. 179–180.
21. О назначении священников и причетников в округи военного поселения Украинского, Новороссийского и Киевской и Подольской губерний *ПСЗРИ. II*. СПб., 1845. Т. 19. 1844. Отд. 1. № 18180. С. 532.
22. О назначении священников и причетников в округи военного поселения Украинского, Новороссийского и Киевской и Подольской

губерний. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1845. Т. XIX. Отделение первое. 1844. № 18180. С. 532.

23. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение Военного Министерства. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1837. Т. XI. Отделение первое. 1836. № 9053. С. 583–584.

24. О передаче строительной части Департамента Военных Поселений в Департамент Инженерный, и об устройстве управления строительной частью военного ведомства. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1858. Т. XXXII. Отделение первое. 1857. № 31497. С. 130–142.

25. О переименовании имений военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях в округи военного поселения. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1839. Т. XIII. Отделение второе. 1838. № 10775а. С. 10–12.

26. О переселении евреев из округов военного поселения Киевской и Подольской губерний. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1844. Т. XVIII. Отделение первое. 1843. № 16823. С. 300–301.

27. О порядке командирования мулл для исполнения духовных треб между нижними чинами магометанского закона, служащими в резервной кавалерии и в округах военного поселения. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1855. Т. 29. 1854. Отд. 1. № 28402. С. 684–685.

28. О произведении рекрутских наборов в округах военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1835. Т. 9. 1834. Отд. 1. № 6797. С. 120–121.

29. О производстве провианта женам нижних чинов, поселенных полков. *ПСЗРИ. I.* СПб., 1817 за 1830. Т. 34. № 26942. С. 429–451.

30. О составе, расположении и управлении резервных войск. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1830. Т. 3. 1828. № 1705. С. 23–24.

31. О существующей рекрутской повинности и о лицах, оной подлежащих. *ПСЗРИ. II.* СПб., 1832. Т. 6. 1831. Отд. 1. № 4677. С. 502–504.

32. О упразднении управлений Южными поселениями. *ПСЗРИ. II.* – СПб., 1868. Т. XLI. Отделение второе. 1866. № 43677. С. 56–57.

33. Павел I, Панин П. И. Переписка великого князя Павла Петровича с графом Петром Паниным. *Русская старина*. 1882. Т. 33. № 2. С. 403–418.
34. Павлович. Из воспоминаний священника о жизни и службе в военном поселении. *Киевская старина*. 1884. Т. 10. С. 168–172.
35. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807–по 1829 гг.) / Под ред. Н.Дубровина. СПб.: Типография императорской Академии наук, 1883. 533 с.
36. Положение о образовании фельдшеров из военных поселян для кавалерийских округов военного поселения. *ПСЗРИ. II*. СПб., 1851. Т. 25. 1850. Отд. 1. № 24026. С. 198–200.
37. Правила для устройства православных церквей в 9 губерниях западного края. *Подольские епархиальные ведомости*. 1868. Отд. 1. № 5. С. 62–75.
38. Проект Конституции Н. Муравйова. Манифест. *Декабристы. Изданные сочинения в двух томах. Т. 1* / [сост. и прим. А. С. Немзера и О. А. Проскурина; вступ. ст. А. С. Немзера]. Москва: Правда. 544 с.
39. Свод военных постановлений. СПб.: Типография Карла Крайя, 1838. Ч. I. 483 с.
40. Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. VII. Ч. II. Кн. IV. Отд. III. СПб.: Типография Военного министерства, 1902. Приложение СIII. Рапорт о состоянии отдельного корпуса военных поселений.
41. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. СПб., 1817. Ч. 1: Устройство военного поселения регулярной кавалерии. 102 с.
42. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. – СПб., 1817. Ч. 2: Особенные установления к устройству военного поселения регулярной кавалерии. 96 с.
43. Федоров Д.В. “Игрушечная армия” (Из быта южнорусских кантонистов). *Исторический вестник*. 1899. Т.78. №10. С. 148–172.

44. Федоров Д.В. “Игрушечная армия” (Из быта южнорусских кантонистов). Исторический вестник. 1899. Т.78. №11. С. 545–575.
45. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / В. Л. Цубенко. Харків: САГА, 2008. 376 с.
46. Чугуїв: зб. архівних документів і матеріалів / [упоряд. : М. М. Мамот, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець]. Харків : СП «Фоліо», 1993. 68 с.
47. Штаб военных поселений. Инструкция временному комитету по строительной части отделений военных кантонистов. СПб., 1824. 37 с.

Література

48. Анцупов И. А Бугские и украинские казаки как «поселенная кавалерия». *Казачество российское между Бугом и Дунаем: исторический очерк*. Кишинев, 2000. С. 247–259.
49. Аракчеев, свидетельства современников / Давыдов Е. Е., Лямина Е. Э., Пескова А. М. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. 496 с.
50. Архангельский А.Н. Зачинатель и совершитель. Лагарп и Аракчеев в утопии Александровского царствования. *Человек*. 1993. № 1. С. 164-178.
51. Багалій Д. І. Заселення Південної України, Запоріжжя й Новоросійського краю і перші початки її культурного розвитку. Харків: Союз, 1920. 111 с.
52. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 255 с.
53. Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / [упорядкув. В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова; вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова]. Харків: САГА, 2007. 348 с.
54. Багалій-Татарінова О. Д. Солдатські маси в декабристському рухові. *Декабристи на Україні : зб. Праць*. Київ, 1926. С. 18–36.

55. Багалій-Татарінова О.Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. Харків, 1927. № 5. С. 91-152.

56. Багалій-Татарінова О.Д. Нариси з історії військових поселень на Україні Проект військових поселень Аракчеєва 1817 р. *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури*. Харків, 1927. № 6. С. 131-143.

57. Багалій-Татарінова О.Д. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX в. *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії європейських культур*. Вип. III. Харків, 1929. С. 113-132.

58. Блашков Ю. А. К истории возникновения военных поселений. *Актуальные проблемы общественных и естественных наук: научная конференция молодых ученых, посвященная 60-летию университета. Тезисы докладов*. Минск, 1981. С. 26–27.

59. Бучаста С.В. Законодавча база регулювання будівельного процесу у російських військових поселеннях першої половини XIX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Вип. 134. Чернігів: ЧНПУ, 2015. С. 180–184.

60. Бучаста С.В. Особливості перепланування населених пунктів Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення. 1817–1857 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Г. Г. Шевченка*. Вип. 123. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 94–100.

61. Бучаста С.В. Становление системы управления строительством в Слободско-Украинском военном поселении кавалерии в 1817–1826 гг. *Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей / під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна*. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 276–287.

62. Гессен С.Я. Аракчеевская барщина. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. 116 с.
63. Гессен С.Я. Солдатские волнения в начале XIX века. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1929. 118 с.
64. Гессен С.Я. Холерные бунты. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1932. 64 с.
65. Давыдов Б.Б. „Проект учреждения о военном поселении пехоты” в оценках командного состава русской армии. *Менталитет россиянина: история проблемы. Материалы XVII Всероссийской заочной научной конференции*. СПб., 2001. С. 21-23.
66. Давыдов Б.Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный открытый педагогический институт. Москва, 1994. 24 с.
67. Давыдов Б.Б. Записки Р. Лайелля о военных поселениях в России и отклики на них (по материалам ЦГВИА СССР). *Советские архивы*. 1991. № 3. С. 102-104.
68. Давыдов Б.Б. Мемуары декабристов как источник по истории военных поселений. *Опыт и уроки развития Российской Армии. Тезисы IV Всероссийской заочной научной конференции*. СПб., 1996. С. 48-50.
69. Евстафьев П.П. Восстания военных поселян в 1817-1831 гг. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1935. 84 с.
70. Кандаурова Т.Н. Во главе военных поселений кавалерии: И.О. Витт. *Персонажи российской истории. Тезисы III Всероссийской заочной научной конференции*. СПб., 1996. С. 45-48.
71. Кандаурова Т.Н. Военно-поселянское хозяйство по посемейным спискам: социально-экономический аспект и опыт количественного анализа. *Круг идей: развитие исторической информатики*. Москва, 1995. С. 396-414.

72. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России 1810 – 1857 гг. (Проекты и их реализация). *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. 1990. № 1. С. 61-71.

73. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории. *Экономическая история. Ежегодник 2000*. Москва, 2001. С. 559-606.

74. Кандаурова Т.Н. Военные поселения как слагаемое политики реформ Александра I. *Россия в новое время: Выбор пути исторического развития*. Москва, 1994. С. 61-63.

75. Кандаурова Т.Н. Начальник южных военных поселений граф Иван Осипович Витт. *Хозяева и гости усадьбы Вяземы. Материалы IV Голицынских чтений 18-19 января 1997*. Большие Вяземы, 1997. С. 50-61.

76. Кандаурова Т.Н. Опыт реформаторства Александра I: Новгородские и Херсонские поселения. *Прошлое Новгорода и Новгородской земли. Тезисы докладов и сообщений научной конференции 14-16 ноября 1995*. Новгород, 1995. С. 100-102.

77. Кандаурова Т.Н. Системные звенья хозяйственной организации военных поселений кавалерии: военно-поселянское хозяйство.. *Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование* Москва, 1995. С. 80-88.

78. Кандаурова Т.Н. Социальная организация военных поселений в России. *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. 1997. № 4. С. 56-71.

79. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов. *Круг идей: модели и технологии исторической информатики*. Москва, 1996. С. 157-170.

80. Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников). *Круг*

идей: традиции и тенденции исторической информатики. Москва, 1997. С. 175-182.

81. Кандаурова Т.Н., Давыдов Б.Б. Военные поселения в оценке современников. *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. 1992. № 2. С. 44-55.

82. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения. *Киевская старина*. 1887. Т. 19. № 12. С. 591–626.

83. Лыкошин А. С. Военные поселения. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос о прошлом и настоящем*. Москва, 1911. Т. 2. С. 86–106

84. Луговий Б. Соціально-економічний розвиток військових поселень у Київській та Подільській губерніях. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Серія: Історія*. 2019. С. 10-17

85. Мельгунов С.П. Правительство и общество после войны. *Отечественная война и русское общество. Юбилейное издание. 1812-1912. В 8 т. Т. VII*. Москва: Изд-во И.А.Сытина, 1912. С. 209-221.

86. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России: сборник. *Граф Аракчеев и военные поселения. 1809–1831*. СПб., 1871. С. 85–308.

87. Пишевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы. *Киевская старина*. 1866. Т. 32. С. 387–394.

88. Пономаренко О. Декабристи про військові поселення в Росії та Україні. *Сіверянський літопис*. 2001. № 1. С. 61-68.

89. Пономаренко О. Західноєвропейська суспільна думка про військові поселення в Україні і Росії. *Сіверянський літопис*. 2002. № 1. С. 70-74.

90. Пупарев А. Г. Аракчеевщина. *Русская старина*. 1872. Т. 6. № 1. С. 589–596.

91. Слободюк І. Соціальні конфлікти у військових поселеннях кавалерії на території України. *Формування сучасної науки: методика і практик*.

92. Сперанский М. М. О военных поселениях. Русский вестник. СПб., 1890. № 4. С. 108–117.

93. Столетие военного министерства. 1802–1902. *Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год* / [сост. Н. М. Затворницкий]. СПб., 1911. Т. 3. Отд. 6. 316 с.

94. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування: монографія. Одеса: Астропринт, 2008. 456 с.

95. Цубенко В. Л. Етносоціальні процеси у Новоросійському військовому поселенні. 1817-1857 рр. *Матеріали науково-практичної конференції „Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва”*. Нікополь, 2001. С. 257-262.

96. Цубенко В. Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. № 6. С.58-62

97. Цубенко В. Л. Особливості розвитку сільського господарства Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1836–1857). *Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців*. Науки: економіка, політологія, історія. 2007. № 2 (39). С. 129–136.

98. Цубенко В. Л. Охорона здоров'я в Українському (Харківському) та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії у першій половині XIX століття. *Сіверянський літопис*. 2008. № 6. С. 84–91.

99. Цубенко В. Л. Підприємницька діяльність військових поселенців Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії. *Історична панорама : збірник наукових статей ЧНУ*.

Спеціальність «Історія». Чернівці : Вид-во Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Рута», 2008. Вип. 7. С. 15–31.

100. Цубенко В. Л. Соціально-економічний розвиток населених пунктів Новоросійського військового поселення 1817-1857 рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 15*. Київ – Донецьк, 2001. С. 34-40.

101. Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Одеса: “Optimum”, 2006. 218 с.

102. Щербальский П. Военные поселения и граф Аракчеев. *Русский вестник*. 1871. Т. 95. № 10. С. 485–536.

103. Ячменихин В.К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях. *Україна і Росія в панорамі століть*. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 151-163.

104. Ячменихин К.М. Аграрная культура в округах военных поселений и пахотных солдат. *Аграрные технологии в России IX-XX вв. Материалы XXV сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Арзамас, 1999. С. 140-152.

105. Ячменихин К.М. Аграрные технологии в округах военных поселений и пахотных солдат. *Аграрные технологии в России IX-XX вв.: XXV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Москва, 1996. С. 61-64.

106. Ячменихин К.М. Зажиточное военнопоселянское хозяйство: объективные и субъективные факторы развития. Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе: XXVII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Москва, 2000. С. 70-73.

107. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России. *Вопросы истории*. 1997. № 2. С. 34-48.

108. Ячменихин К.М., Соломенная Т.В. Влияние военных поселений на социокультурный ландшафт восточнославянских земель в первой

половине XIX в. *Славянский мир на пороге третьего тысячелетия. Материалы международной научной конференции 15-16 мая 2001*. Гомель, 2001. С. 62-63.

109. Ячменіхін К.М. Західноєвропейська та північноамериканська історіографія про військові поселення в Росії. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 50-53.

110. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст. *Збірник наукових праць: Україна і Росія в панорамі століть*. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 12-20.

111. Ячменіхін К.М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30 – 40-х рр. XIX ст. *Питання вітчизняної та зарубіжної історії*. Чернігів: Сіверянська думка, 1991. С. 23-25.